

Orta Asya Ülkelerinin İnsani Gelişmişlik Endeksleri Açısından Değerlendirilmesi

Volkan Öngel (Beykent University, Turkey)
İlyas Sözen (Beykent University, Turkey)
A. Alkan Çelik (Beykent University, Turkey)

An Evaluation of Human Development Index in Central Asian Countries

Abstract

Economic development and growth had been the most important target among all governments throughout the history. In this respect, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyzstan in Middle Asian Region had chosen development as primary target in 20 years time after their independence. Human capital is the leading factor to maintain economic development and growth.

Development and growth terms over which different meanings and concepts were imposed in time, necessitated several political economic alterations. Before 1970's, increase in income had been sufficient criterion for the development of a government. But nowadays economic development incorporates factors such as life expectancy at birth, school enrolment ratio, literacy rate, gender discrimination, poverty alleviation, equal distribution of income beyond economic growth. Herewith this change political preference and priorities has started to differentiate.

The aim of this study is to discuss human development index (HDI) data of 5 Middle Asian countries in 2010 and changes in HDI in years after their independence. Comparison between Gross Domestic Product (GDP) and HDI rates are also performed within this analysis. This study consists of data of 5 Middle Asian countries between years 1990-2010. Basic, retrospective, illustrative library method is used as the study method.

In conclusion, we find that increase in GDP did not reflect over HDI in Middle Asian Countries within 20-years period.

JEL Codes: O15, O53

1 Giriş

İktisadi kalkınma ve büyüme tarih boyunca tüm devletlerin en önemli hedefleri arasında yer almaktadırlar. Bu öncelikli hedefler ülke yöneticilerinin ekonomik ve politik alandaki karar ve tercihleri üzerinde etkin rol oynamaktadırlar. 1970'li yıllara kadar gelir artışı bir ülkenin kalkınması ve gelişmesi için yeterli olarak kabul edilmekteydi. Uzun yıllar boyunca literatürde gelir artışı eşittir iktisadi kalkınma ve gelişme şeklinde yer alan kavram, Hollanda Hastalığı'nın (Dutch Disease) ortaya çıkması, gelirinde büyük artışlar görülen çeşitli üst gelir grubu ülkelerde iktisadi kalkınmanın ve gelişmenin beklenen oranda sağlanamaması ya da nispeten düşük gelirli ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin yüksek olduğunun görülmesi gibi çeşitli sebeplerle değişmeye başlamıştır. Günümüzde iktisadi kalkınma, ekonomik büyümenin yanı sıra, doğumda yaşam beklentisi, okur-yazar oranı, cinsiyet ayrımcılığının azaltılması, yoksulluğun düşürülmesi, eşit gelir dağılımı gibi çeşitli faktörleri de içerisinde barındırmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta Asya Bölgesinde bağımsız devletler olarak yer alan Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan da iktisadi kalkınma ve gelişmeyi öncelikli politika tercihleri içerisinde değerlendirmişlerdir. Fakat merkezi planlamacı ekonomik ve siyasi bir yapıya sahip birliğin dağılması sonrasında bağımsızlıklarını kazanan ülkeler üretim faktörleri açısından eşit şartlara sahip olamamışlardır. Bazı ülkeler (Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan başta olmak üzere) petrol, doğalgaz, altın gibi doğal kaynaklar açısından zengin iken aynı coğrafyada yer alan diğer ülkeler (Kırgızistan ve Tacikistan) bu doğal kaynak zenginliğinden görece olarak çok daha az yararlanabilmektedirler. Bu sebeple bölgedeki ülkeler için iktisadi kalkınmanın ve büyümenin sağlanabilmesinde beşeri sermayenin çok büyük etkisi olacağı düşünülebilmektedir.

Bu çalışmanın amacı 5 Orta Asya ülkesindeki (Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan) insani gelişmişlik endeksi verilerinin 2010 yılındaki durumunu ve bağımsızlık sonrası dönemde yıllar itibari ile değişimini değerlendirmektir. Bu inceleme sırasında ülkelerdeki kişi başına Gayrisafı Yurtiçi Hâsıla (GDP-GSYİH) değişim oranı ile insani gelişim endeksi (HDI-İGE) değişim oranları arasında dönemsel karşılaştırma yapılmıştır. Çalışma, 5 Orta Asya ülkesinin ilk ve son verilerinin elde edildiği 1990-2010 yılları ile sınırlanmıştır. Çalışma metod olarak; temel, geriye dönük (retrospektif), tasvir edici bir kütüphane çalışmasıdır.

Sonuçta, Orta Asya ülkelerinde 20 yıllık süreçte GSYİH'daki yüksek oran artışlarının insani gelişim endeksine yansımadağı görülmüştür.

Çalışmanın ikinci bölümünde İnsani gelişim endeksinin içeriğine ve çalışmamızla ilgili literatüre kısaca değinilecektir. Üçüncü bölümde çalışmamız kapsamındaki Orta Asya ülkelerinin 2010 yılı insani kalkınma endeksleri ve bu endekslerin eşitliğe uyarlanmış durumu ele alınacaktır. Dördüncü bölümde söz konusu ülkelerin 1990 yılından başlayarak İGE'deki ve 2000 yılından başlayarak kişi başına gayrisafi yurt içi hâsıllarındaki 5'er yıllık dönemler itibariyle gözlenen değişimlere değinilecektir. Yine bu bölüm içerisinde ülkelerin İGE ve GSYİH arasındaki değişim oranları karşılaştırılacaktır. Son bölümde ise, çalışma ile ilgili bir genel değerlendirme yapılacaktır.

2 İnsani Gelişim Endeksi

İktisat literatüründe uzun bir dönem boyunca kalkınma ekonomik gelişme ile özdeşleştirilmiştir. Bu sebeple ekonomik performansı en iyi ölçen gösterge olması, ülkeler arası karşılaştırma ve sınıflandırmaya (zengin ve fakir, gelişmiş ve gelişmekte olan gibi) olanak sağlaması sebebiyle kişi başına düşen ulusal gelir (Kişi başına GSYİH) tercih edilen ve başvurulan sayısal gösterge olmuştur. (Jahan, 2004) Fakat 1970'li yıllarda ekonomik olarak büyük gelişme sağlayan bazı ülkelerde siyasi istikrarsızlıklar, yükselen işsizlik oranları, gelir dağılımında ortaya çıkan eşitsizlikler gibi sorunlar görülmeye başlanmıştır. Çeşitli yüksek gelirli ülkelerdeki yüksek suç oranları ve çevresel sorunlar önemli problemler yaratırken, orta gelir düzeyinde yer alan bazı ülkelerin insani refah açısından iyi noktalarda olmaları ekonomik büyümenin yoksulluğu azaltmadığı ve çeşitli toplumsal sorunlara çözüm getirmediği noktasındaki eleştiriler için güçlü dayanak oluşturmaktaydı. (Gürses, 2009)

İnsani gelişim endeksi (İGE-HDI) ilk olarak 1990 yılında Birleşmiş Milletler Gelişme Programı (UNDP) İnsani Gelişim Rapor Ofisi tarafından yayınlanmıştır. Her yıl yayınlanmakta olan bu endeks insanların refahının milli gelir dışındaki kısa bir tanımını içermektedir. (Kaya, 2008) Ekonomik kalkınma ile ilgili yaklaşımlara tepkilerin yoğun olduğu bir dönemde yayınlanan ilk rapor Pakistanlı İktisatçı Mahbub ul Haq önderliğindeki bir ekip tarafından hazırlanmıştır. (Gürses, 2009) Ülkelerde yaşayan bireylerin refah düzeylerini ölçen bu endeks, insani kalkınma kavramının ölçüsünü ifade etmektedir. İGE göstergeleri ile ilgili temel yaklaşım, insani yaşam kalitesinin buna bağlı olarak da kalkınmanın yalnızca ekonomik girdilerle sağlanamayacağıdır. Asgari bir gelir düzeyi, bireyin uzun ve sağlıklı bir yaşam elde edebilmesi ve yaşadığı ülkede toplumsal alana çıkabilmesi için yeterli değildir. Gelir, bu noktada, insani gelişmişlik için gerekli ama yeterli olmayan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelirin yanında bireyin sağlıklı ve bilgili olması da gereklidir. Bu noktada en önemli kriter, ulusal zenginliğin, bireyler için gelişme olanakları yaratma kapasitesidir. (Karabulut ve diğerleri 2009) Şöyle ki, ekonomik olarak çıktının üretilebilmesi üretim faktörlerinin (fiziki sermaye, beşeri sermaye, işgücü, doğal kaynaklar gibi) bir araya getirilmesine bağlıdır. Kişilerin beşeri sermayelerinin artması iktisadi kalkınmaya önemli katkı sağlayabilmektedir. Bunun içinse çalışan kişilerin sahip oldukları beşeri sermayeyi kullanabilecekleri uygun ortam bulunmalıdır. Sadece ülkenin kişi başına GSYİH artışına dayalı bir kalkınma beşeri sermayeyi gelir artışına paralel olarak arttırmadığı ve kullanmadığı sürece, ülkelerdeki beşeri sermayenin israf edilmesi gündeme gelir. (Karataş ve Çankaya, 2010)

İnsani gelişim endeksi üç alt endeks kullanılarak oluşturulmaktadır. Bunlar; refah standardı, eğitim standardı ve sağlık standardıdır. Sosyal gelişme hedeflerine farklı ağırlıklarda katkı yapan bu üç kriter genel olarak aşağıdaki şekilde elde edilmektedir. (Demir, 2006)

- **Refah Standardı:** Tatminkâr bir yaşam sürmeyi sağlayacak kaynaklara ulaşmaya karşılık gelmektedir. Kişi başına düşen GSYİH'nın satın alma gücü paritesi ile hesaplanması sonucunda elde edilmektedir. Refah standardı endeksine göre, kişi başı GSYİH'da 1.000 USD artış insani gelişim endeksine 1998 yılında %0,8, 2000 yılında %0,6, 2005 yılında %0,4, 2009 yılında ise %0,3 etki sağlamaktadır.
- **Eğitim Standardı:** Eğitim standardı için iki boyutlu değişken kullanılarak ölçüm yapılmaktadır. Bunlar; yetişkinler arasındaki okuma-yazma oranı ve ortalama eğitim süresidir. Eğitim standardı alt endeksinde; yetişkin okur-yazar oranında %1 artış İGE'ye %0,2; okullaşma oranındaki yüzde 1 artış ise İGE'ye %0,1 etkide bulunmaktadır.
- **Sağlık Standardı:** Bu alt endekse göre uzun ömür, sağlık standardı olarak nitelendirilmekte ve doğuştan yaşam beklentisi ile ölçülmektedir. Yaşam beklentisindeki 1 yıl artışın İGE'ye etkisi %0,6 olarak görülmektedir.

Yukarıda sözü edilen 3 alt endeksten eğitim ve sağlık standartları yaşam kalitesi açısından önem taşımaktadır. Bu unsurlar bireylerin yaşam kalitesini geliştirmekte ve başka zenginliklere ulaşmalarını sağlayabilmektedirler. Refah standardı ise insanların başarıma kapasitelerinin pek çoğu gelire bağlı olduğu için endekse eklenmiştir. (Gürses, 2009) 169 ülkenin yer aldığı 2010 yılı insani gelişim endeksine göre en yüksek insani kalkınma düzeyi 0,938 değerine sahip Norveç ile 0,788 değerine sahip 42.sıradaki Barbados arasındaki ülkelerden oluşmaktadır. Yüksek insani kalkınma düzeyi 0,784 endeks değerine sahip 43.sıradaki Bahamalar ile 0,677 endeks değerine sahip 85.sıradaki Tonga arasında kapsamaktadır. Ortalama insani gelişmişlik düzeyi 0,669 endeks değerine sahip 86.sıradaki Fiji ile 0,488 endeks değerine sahip 127. sıradaki Sao Tome ve Principe Demokratik Cumhuriyeti

arasındaki ülkelerden oluşmaktadır. Düşük insani gelişmiş seviyesinde ise 0.470 endeks değerine sahip 128.sıradaki Kenya ile 0,140 endeks değerine sahip son sıradaki Zimbabve arasındaki 42 ülke yer almaktadır. (UNDP, 2010)

Çalışmamız ile ilgili literatür incelemesinde ise ağırlıklı olarak İGE'nin hesaplanma kriterleri, 1990 yılından beri endekste gerçekleşen değişimlere ilişkin eleştiriler ve eklemeler göze çarpmaktadır. Ülkeler ve bölgeler bazında çeşitli çalışmalar bulunmasında rağmen çalışma sınırlarımız içerisinde yer alan Orta Asya Bölgesindeki ülkeler ile ilgili bire bir örtüşen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bölge ile ilgili yakın görülen tek çalışma Mihçı'nın 2011 yılında "Soğuk savaş sonrası dönemde Geçiş Ekonomilerinin İnsani Gelişme Performansı" adlı çalışmasıdır. Buna göre Mihçı tüm Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine ele almış ve bu ülkelerin İGE değerlerinin görece olarak düşük kalmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelerle birlikte ele alındığında kalkınma performanslarının kendi gelir düzeyine göre umut verici olduğu sonucuna ulaşmıştır.

3 Orta Asya Ülkelerinin 2010 Yılı İtibariyle İnsani Kalkınma Endeksleri

Orta Asya Bölgesinde yer alan Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a ait 2010 yılı İGE değerleri Tablo 1'de görülmektedir.

Dünya İGE Sırası	Ülke	İnsani Kalkınma Endeksi (İGE)	Doğumda Yaşam Beklentisi	Ortalama Okullaşma	Kişi Başına GSYİH*	Kişi başına GSYİH Sıralaması Eksi İGE Sıralaması	Gelir Dışı İGE Değeri
		Değer	Yıl	Yıl			
66	Kazakistan	0,714	65,4	10,3	10.234	6	0,756
87	Türkmenistan	0,669	65,3	9,9	7.052	1	0,719
102	Özbekistan	0,617	68,2	10,0	3.085	17	0,721
109	Kırgızistan	0,598	68,4	9,3	2.291	17	0,726
112	Tacikistan	0,580	67,3	9,8	2.020	22	0,709

Tablo 1: Orta Asya Ülkelerinin İnsani Gelişme Endeksleri, 2010.

Kaynak: UNDP Human Development Report 2010, ss.143-147 yararlanılarak hazırlanmıştır.

*Satın alma Gücü Paritesi- ABD \$ 2008

5 Orta Asya ülkesi içerisinde en yüksek İGE değerine sahip ülke Kazakistan'dır. 0,714'lük endeks değeri 2011 yılı insani gelişim endeksi içerisindeki 169 ülke arasında Kazakistan'ı 66. sıraya yerleştirmektedir. Buna göre Kazakistan bölge ülkeleri içerisinde yüksek insani gelişmişlik düzeyinde yer alan tek ülkedir. 2010 İGE'ye göre diğer dört Orta Asya ülkesi orta insani gelişmişlik düzeyine sahiptir. Bu dört ülkeden 0,669 endeks değerine sahip Türkmenistan 87., 0,617 İGE değerine sahip Özbekistan 102., 0,598 endeks değerine sahip Kırgızistan 109., bölge içerisindeki ülkeler arasında en düşük İGE değerine sahip Tacikistan ise 0,580 değeri ile dünya sıralamasında 112. sırada bulunmaktadır. Ülkelerin İGE gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklar göz önüne alındığında 0,714 ile 0,580 değerlerine sahip Kazakistan ve Tacikistan arasında 0,134'lük bir fark bulunmaktadır. Bu fark neredeyse 2011 İGE'ye son sırada yer alan Zimbabve'nin toplam İGE'sine eşittir. İnsani gelişim endeksini oluşturan alt endekslere ait veriler göz önüne alınarak iki ülke değerlendirildiğinde ise Tacikistan'ın doğumda yaşam beklentisi 67,3 yıl iken Kazakistan da bu rakam 65,4 yıldır. Ortalama okullaşma oranları arasında da sadece 0,5 yıl fark olduğu görülen bu iki ülke arasındaki endeks farkı ağırlıklı olarak kişi başına GSYİH değerinden kaynaklanmaktadır.

5 ülke arasındaki alt endeksler incelendiğinde doğumda yaşam beklentisinin 65,3 yıl ile en düşük olduğu ülke Türkmenistan, en yüksek olduğu ülke ise 68,4 yıl ile Kırgızistan'dır. Ortalama okula gitme yılına bakıldığında ise Kırgızistan 9,3 yıl ile son sırada yer alırken, Kazakistan 10,3 yıl ile ilk sırada bulunmaktadır. Bölgedeki en yüksek İGE değerine sahip Kazakistan ve Türkmenistan, kişi başına 10.234 ve 7.052 \$'lık GSYİH rakamları ile diğer ülkelerden önemli ölçüde yüksek değerlere sahiptirler. Tablo da yer alan Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın kişi başına GSYİH değerleri sırasıyla 3.085, 2.291 ve 2.020 \$'dır.

Bölge ülkeleri için dikkat çekici unsur tüm ülkelerin dünya içerisindeki İGE sıralamalarının, dünyadaki kişi başına GSYİH sıralamalarından düşük olduğudur. Dünya kişi başına GSYİH sıralaması eksisi İGE sıralamasında Kazakistan 6 sıra kazanırken, Türkmenistan 1, Özbekistan ve Kırgızistan 17'şer, Tacikistan ise 22 sıra yukarı çıkmaktadır. Bundaki temel etken elde edilen gelirin insani gelişim için harcanmadığı ya da ülke ekonomilerinin büyümesi beşeri sermaye ile değil doğal kaynak ihracatı ile sağlanmaktadır.

Tablo 2'de Orta Asya ülkelerinin eşitliğe uyarlanmış İGE değerleri yer almaktadır. Eşitliğe uyarlanmış İGE değerleri kadın-erkek ayırımına yönelik eşitsizliği toplam insani gelişim endeksi içerisine adapte eden bir endeks olarak tanımlanabilmektedir. Tablo 2'de görüldüğü üzere 2010 yılı İGE verilerinin eşitliğe uyarlanmış durumunda tüm ülkelerin endeks değerlerinde kayıplar oluşmaktadır. Buradaki en büyük kayıp %26,4'lük oranla Türkmenistan'da gerçekleşmesinin nedeni kadın-erkek ayrımcılığının yüksek oranda ve erkeklerin kadınlara göre daha iyi şartlara sahip olmasıdır. Bu durum İGE sıralamasında 87. sırada yer alan Türkmenistan'ın uyarlama sonrasında ortaya çıkan değerlere göre 12 sıra kaybederek dünya içerisinde 99. sıraya gerilediğini

göstermektedir. Diğer ülkelerde ise gelir dışındaki İGE'nin, kadına pozitif ayrımcılık yapıldığını göstermektedir. Eşitliğe uyarlanmış İGE'ye göre 2010 yılında Kazakistan 3, Özbekistan 17, Kırgızistan 15, Tacikistan ise 6 sıra yukarı çıkmaktadır.

İnsani Kalkınma Endeksi (İGE)	Eşitliğe Uyarlanmış İGE	Eşitliğe Uyarlanmış Doğuştan Yaşam Beklentisi Endeksi		Eşitliğe Uyarlanmış Eğitim Endeksi		Eşitliğe Uyarlanmış Gelir Endeksi	
		2010 Değeri	Kayıp Oranı %	2010 Değeri	Kayıp Oranı %	2010 Değeri	Kayıp Oranı %
Ülke	Değer	2010 Değeri	Kayıp Oranı %	2010 Değeri	Kayıp Oranı %	2010 Değeri	Kayıp Oranı %
Kazakistan	0,714	0,617	13,6	0,595	17,2	0,753	5,3
Türkmenistan	0,669	0,493	26,4	0,520	27,5	0,647	10,2
Özbekistan	0,617	0,521	15,7	0,565	25,9	0,672	1,4
Kırgızistan	0,598	0,508	15,1	0,601	21,6	0,611	11,1
Tacikistan	0,580	0,469	19,1	0,517	31,0	0,608	9,4

Tablo 2: Orta Asya Ülkelerinin Eşitliğe Uyarlanmış İnsani Gelişim Endeksi, 2010.

Kaynak: UNDP Human Development Report 2010, ss.152-155 yararlanılarak hazırlanmıştır.

4 Orta Asya Ülkelerinin 1990-2010 Yılları Arasındaki İnsani Gelişim Endeksleri ve Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıllarındaki Değişimler

Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıkları sonrasında geçirdikleri 20 yıllık dönemde iktisadi, politik ve sosyal alanlarda önemli değişimler gerçekleşmiştir. Tablo 3'te Orta Asya ülkelerinin insani gelişim endekslerinin 1990-2010 yılları arasındaki değişimleri görülmektedir.

Ülke	İnsani Kalkınma Endeksi Değerleri (İGE)					Yıllar İtibari İle Toplam Değişim				İGE Sıralaması
	1990	1995	2000	2005	2010	1990-2000	2000-2005	2005-2010	2000-2010	
Kazakistan	0,650	0,620	0,750	0,696	0,714	0,100	-0,054	0,018	-0,036	-1
Türkmenistan	Veri yok	Veri yok	Veri yok	0,642	0,669	-	-	0,027	-	0
Özbekistan	Veri yok	Veri yok	0,727	0,588	0,617	-	-0,139	0,029	-0,110	-1
Kırgızistan	0,577	0,515	0,550	0,572	0,598	-0,027	0,022	0,026	0,048	0
Tacikistan	0,592	0,501	0,493	0,550	0,580	-0,099	0,057	0,030	0,087	0

Tablo 3: Orta Asya Ülkelerinin İnsani Kalkınma Endeksindeki Değişimler, 1990-2010. Kaynak: UNDP Human Development Report 2010, ss.148-151 yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 3'te yer alan Orta Asya ülkelerinin 1990-2010 yılları arasındaki insani gelişim endekslerindeki 5'er yıllık değişimler göz önüne alındığında tüm ülkeler için düzensiz değişimlerin olduğu görülmektedir. Tablodaki en dikkate değer veri 2005-2010 yılları arasında tüm ülkelerin İGE'lerinde pozitif yönlü bir değişim olduğudur. Fakat ülkelerin İGE'deki sıralamaları göz önüne alındığında; 2005-2010 yılları arasında Kazakistan ve Özbekistan'ın birer sıra gerilediği, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın sıralamalarının ise değişmediği görülmektedir. Bu verilere dayanarak Orta Asya ülkelerinin tamamı için İGE'de düzenli artışın olduğu periyotta dahi bu ülkelerdeki gelişmelerin dünyadaki diğer ülkelere farklı olmadığıdır.

Ülke	Yıllar			Yıllar Arası Değişim %		
	2000	2005	2010	2000-2005	2005-2010	2000-2010
Kazakistan	4792	8704	12236	81,64	40,58	155,34
Türkmenistan	Veri Yok	Veri Yok	7500**	-	-	-
Özbekistan*	1447	1911	2875	32,07	50,44	98,69
Kırgızistan	1338	1742	2246	30,19	28,93	67,86
Tacikistan*	886	1413	1840	59,48	30,22	107,67

Tablo 4: Orta Asya Ülkelerinin Yıllar İtibariyle Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasılası, 2000-2010 (\$)

Kaynak: Asian Development Bank, Key Indicators for Asia and the Pacific 2011.

*Özbekistan ve Tacikistan'a ait son kişi başına GSYİH verileri 2009 yılına aittir. **www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 4'te Orta Asya ülkelerinin 2000, 2005 ve 2010 yıllarına ait kişi başına gayrisafı yurtiçi hâsıla verileri yer almaktadır. Buna göre 2000–2010 yılları arasında Kazakistan'daki gelir %155,34 artarak 4792 \$'dan 12236 \$ seviyesine ulaşmıştır. Tacikistan'daki artış %107,67, Özbekistan'da %98,69, Kırgızistan'da %67,86 olarak gerçekleşmiştir. Buradan 10 yıllık periyotta ülkelerin kişi başına gelirlerinde önemli artışların yaşandığı söylenebilir. Ülkelerin 2005–2010 yılları arasındaki 5 yıllık dönemdeki gelir değişimlerinde de önemli artışların olduğu görülmektedir. 5 yıl içerisinde Kazakistan'ın kişi başına GSYİH %40,58, Özbekistan'ın %50,44, Kırgızistan'ın %28,93, Tacikistan'ın ise %30,22 artmıştır.

Orta Asya ülkelerindeki kişi başına düşen GSYİH değişimleri ile İGE arasındaki ilişkiyi gözlemleyebilmek amacıyla Tablo 3 ve Tablo 4'te yer alan verileri birlikte değerlendirilebilir. Buna göre;

- Kazakistan için 2000 yılındaki İGE değeri 0,750 iken 2010 yılındaki değer 0,714 olarak gerçekleşmiştir. Endeksteeki değişim yaklaşık olarak eksi %5 oranındadır. Buna karşın 2000 ve 2010 yılları arasındaki ülkedeki kişi başına gelir %155,34 oranında yükselmiştir.
- Özbekistan'ın 0,727 olan 2000 İGE değeri 2010 yılına gelindiğinde 0,617 olarak hesaplanmıştır. Bu endeks değerinin yaklaşık olarak %13 oranında düştüğünü göstermektedir. Aynı dönem için ülkenin kişi başı geliri 1447 \$'dan 2875 \$'a yükselmiştir. Bu gelirdeki %98,69'luk bir artışa işaret etmektedir.
- Kırgızistan'ın 2000–2010 yıllarında 0,550'den 0,598'e yükselen İGE değerinde yaklaşık olarak %8'lik bir artış görülmektedir. Buna karşın 2000–2010 yılları arasındaki gelir artışı %67,86 olarak hesaplanmıştır.
- Bölgedeki en düşük İGE değerine ve kişi başına gelire sahip ülke olan Tacikistan da 2000 yılında 0,493 olan İGE değeri 2010 yılında 0,580'e yükselmiştir. Yaklaşık %22 olan bu değişim bölge içerisinde anılan dönemde görülen en yüksek oranlı değişimdir. Söz konusu yıllar arasında Tacikistan'ın kişi başına milli geliri de 886 \$'dan 1840 \$'a %107,67'lik artış göstermiştir. Bu değişim Kazakistan'dan sonraki en yüksek oranlı artıştır.

5 Genel Değerlendirme

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya Bölgesindeki farklı doğal kaynak kapasitelerine sahip Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan için iktisadi kalkınma ve gelişme öncelikli politika tercihleri arasında yer almaktadır. Üretim faktörleri açısından eşit şartlara sahip olmayan ülkelerin, ulusal gelirlerini ağırlıklı olarak doğal kaynak ve tarımsal ürün ihracatına bağlamış oldukları görülmektedir. Ancak, sadece ülkenin kişi başına GSYİH artışına dayalı bir kalkınma, teorik olarak, beşeri sermayeyi gelir artışına paralel bir şekilde arttırmadığı ve kullanılmadığı sürece, ülkenin beşeri sermayesinin israfı anlamına gelebilmektedir. Bu durum Orta Asya ülkeleri için geçerli olabilmektedir. Rant ekonomisinin ülke büyümesine katkısı önemli oranlarda iken ülkenin insani kalkınmasına katkısı bu bölgedeki ülkelerde gerçekleşmemektedir.

2010 yılı insani gelişim endeksine bakıldığında bölge ülkelerinden sadece Kazakistan'ın 0,714'lük endeks değeri ile yüksek insani gelişmişlik seviyesinde yer aldığı görülmektedir. 169 ülke içerisinde 66. sırada yer alan Kazakistan'ı 0,669 endeks değerine sahip 87. sıradaki Türkmenistan izlemektedir. İnsani gelişim endeksini oluşturan alt endeksler incelendiğinde bu iki ülkenin diğer ülkelerden daha kısa bir doğuştan yaşam beklentisine sahip oldukları görülmektedir. Ortalama okullaşma oranında da bölge içerisindeki diğer ülkelere karşı önemli miktarda avantaja sahip olmayan Kazakistan ve Türkmenistan'ın göreceli yüksek İGE değerleri, petrol ve doğalgaz gibi ürünlerin ihracatına dayalı olarak elde edilen yüksek gelire dayanmaktadır.

Bölge içerisinde yer alan Özbekistan 0,617 endeks değeri ile 102. sırada, Kırgızistan 0,598 endeks değeri ile 109. sırada ve Tacikistan 0,580 endeks değeri ile 112. sırada bulunmaktadır. İnsani gelişim endeksine göre alt sıralarda yer alan üç ülkenin dünya kişi başına GSYİH sıralaması eksi İGE sıralaması dikkate alındığında; Özbekistan ve Kırgızistan'da 17, Tacikistan'da ise 22 sıralık bir değişim görülmektedir. Ortaya çıkan bu tablo ülkelerin kişi başına GSYİH değerlerinde eş değerlerine göre sahip oldukları görece üstünlüğü insani gelişimlerine taşıyamadıkları şeklinde yorumlanabilir. Özellikle az gelişmiş ülkelerin kalkınmasının temelini oluşturacak beşeri sermayenin Orta Asya Cumhuriyetlerinde eksik olduğu ve var olan eksikliğin refah artışını engellediği söylenebilir.

Bölge ülkeleri içerisinde dikkate değer bir diğer unsurda Türkmenistan dışındaki tüm ülkelerin eşitliğe uyarlanmış İGE'leri göz önüne alındığında daha yüksek endeks sıralarına sahip olmalarıdır. Bu durum bölgede kadınların insani gelişmişlik açısından görece olarak daha düşük imkânlarla sahip olmadıkları ve pozitif cinsiyet ayrımcılığının önemli oranda etkili olduğu şeklinde ifade edilebilir. Bölgenin bu özelliğini Sovyet sistemden kalan bir miras olarak da kabul edebiliriz.

Orta Asya bölgesinde yer alan ülkelerin bağımsızlık sonrası dönemdeki İGE değerleri ve 2000–2010 yılları arasındaki kişi başına GSYİH ve İGE değişimleri incelendiğinde ise, bölgenin tamamında ortaya çıkan gelir artışlarının insani gelişim endeksine paralel olmadığıdır. Bölge içerisindeki gelir artış oranları insani gelişim endeksindeki iyileşmelerden daha yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. Sonuç olarak, Orta Asya ülkelerinde 20 yıllık süreçte kişi başına GSYİH'daki yüksek oranlı artışların insani gelişim endeksine yansımadağı görülmüştür. Yaşanan bu eksiklik bölge ülkelerinin ekonomik büyüme gerçekleşirse de ülkelerin kalkınmalarının önündeki en önemli engel olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Jahan 2004. "Measuring Human Development: Evolution of the Human Development Index", Journal of Social Studies-Dhaka, 2004. http://hdr.undp.org/en/media/Jahan_HDI.pdf .
- Gürses, 2009. "İnsani Gelişme ve Türkiye", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:12, Sayı:21, Haziran 2009, ss.339-350.
- Kaya, 2008. "İnsani Gelişme Endeksi (İGE) Gelirin Ötesinde Yaşam Standardını ve Refahı Belirlemektedir", Eskişehir Üniversitesi Teknoloji Araştırma Merkezi, <http://www.ogu.edu.tr/bduyuru.aspx?KID=1&DID=502> .
- Karabulut ve diğerleri, 2009. "Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'ne Üye Ülkelerin 2006 Yılı İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Analizi", Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 2009, Cilt:2, Sayı:2, ss.1-18.
- Karataş ve Çankaya, 2010. "İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl:2, Sayı:3, 2010-Güz, ss.29-55.
- Demir, 2006. "Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme", Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Mihçı, 2011. "Human Development Performance of Transition Economies in the Post-Cold War Period", H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:29, Sayı:1, 2011, ss.21-42.
- United Nations Development Programme (UNDP), 2010. Human Development Report 2010, New York, November 2010.
- CIA Factbook, <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>.
- Asian Development Bank, 2011. Key Indicators for Asia and the Pacific 2011, 42th Edition, August 2011.